

گاهشمارى در تاريخ

دکتر ابوالفضل نبى

تهران

۱۳۸۱

سازمان مطالعه و تدوين کتب علوم انساني دانشگاهها (سمت)

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
	بخش اول: گاهشماری (تقویم) و مسائل تقویمی
۵	فصل اول: معنی و مفهوم تقویم
۵	گاهشماری در خدمت انسان اجتماعی
۶	زمان و تقویم
۹	نقش مظاهر طبیعت در اندازه‌گیری زمان
۱۱	فصل دوم: نقش مبدأ در علم گاهشماری
۱۱	اهم مبادی در گاهشماریهای معمول در نزد ملل
۱۷	فصل سوم: واحدهای زمان‌سنجی
۱۷	روز، ماه، سال، قرن
۱۷	الف) واحد روز (شبانه‌روز)
۲۱	۱. آغاز و پایان شبانه‌روز از دیدگاه اهل نجوم
۲۱	۲. آغاز و پایان شبانه‌روز از دیدگاه قومی و نژادی
۲۲	۳. آغاز و پایان شبانه‌روز از دیدگاه ادیان و مذاهب
۲۳	۴. آغاز شبانه‌روز برحسب قرارداد بین‌المللی
۲۴	ب) قمر یا ماه دومین واحد اندازه‌گیری زمان
۴۰	ج) سال و فصل
۴۱	سال بر مبنای علمی و نجومی

صفحه	عنوان
۴۳	سال بر مبنای حرکت انتقالی زمین و ماه
۴۵	(د) قرن، دوره، هزاره و عصر (اضعاف زمان)
۴۷	دوره‌های نجومی ۱۸ ساله و ۵۴ ساله
۴۸	دوره‌های ۲۱۵۰ و ۲۵۸۰۰ با استفاده از رقص محور
۴۹	قران و اقتران نجوم و چگونگی وقوع آنها
۵۵	دور چیست و ادوار کدامند؟
۵۹	ادوار فصول، هزاره‌ها
بخش دوم: بررسی تقویم‌های مشهور و معمول در جهان	
۶۳	فصل اول: تقویم اسکندری و بخت‌النصری
۶۳	تقویم اسکندری
۶۳	مبدأ و خصوصیات عمده تقویم اسکندری
۶۶	تقویم بخت‌النصری
۶۸	فصل دوم: تقویم ترکان (دوازده حیوانی)
۶۸	تقویم دوازده حیوانی به روایات منابع تاریخی
۷۵	ویژگیهای تقویم دوازده حیوانی
۸۲	ادوار چهارگانه تقویم دوازده حیوانی (ختائی)
۸۴	مبدأ و سرآغاز تقویم دوازده حیوانی ختائی
۹۰	فصل سوم: تقویم رومی (بایه تقویم میلادی)
۹۲	سال و ماه در تقویم روم باستان
۹۳	تقویم ژولیایی و خصوصیات آن
۹۵	تقویم مسیحی (تبدیل تقویم ملی به دینی)
۱۰۲	فصل چهارم: تقویم در تاریخ ایران
۱۰۲	الف) تقویم در ایران باستان
۱۰۲	۱. تقویم فرس قدیم (هخامنشی) و خصوصیات آن
۱۰۴	۲. تقویم دینی مزدیسنا

صفحه	عنوان
۱۰۷	شبانه‌روز و مفاهیم آن در تقویم مزدیسنا
۱۰۷	ماه در تقویم مزدیسنا
۱۰۸	سال و سرآغاز آن در تقویم مزدیسنا
۱۰۹	فصل در تقویم مزدیسنا
۱۱۱	مبدأ تقویم مزدیسنا و سرگذشت آن
۱۱۲	بهیزک‌ها و یکبسه‌های تقویم مزدیسنا
۱۱۴	۳. تقویم یزدگردی (مبدأ و خصوصیات)
۱۱۶	ب) تقویم در ایران بعد از اسلام (تقویم اسلامی هجری قمری)
۱۱۶	۱. مبدأ تقویم هجری قمری
۱۲۰	شبانه‌روز در نزد اعراب و مسلمین
۱۲۱	آغاز و پایان ماه در نزد اعراب و مسلمین
۱۲۲	آغاز و پایان سال در نزد اعراب و مسلمین
۱۲۳	۲. شمارش ایام و بعضی از اصطلاحات معمول در ایام ماههای هجری قمری
۱۲۵	۳. ماههای اعراب و مسلمین در تقویم اسلامی هجری
۱۲۶	۴. هفته در تقویم اسلامی
۱۲۷	ج) تقویم جلالی
۱۲۸	نوروز ایرانی در تقویم اسلامی
۱۵۱	فصل پنجم: تقویم قبطی (گاشماری مصر قدیم)
۱۵۱	تقویم شهدا
۱۵۲	خصوصیات تقویم قبطیان
۱۵۴	فصل ششم: تقویم هندوها
۱۵۴	۱. بکرم سنبت
۱۵۶	۲. تقویم الهی
۱۵۷	سال و ماه و روزها در تقویم الهی
۱۵۸	۳. تقویم شککال

صفحه	عنوان
۱۵۹	۴. تقویم ملی (فعلی) کشور هندوستان یا تقویم سکا
۱۶۰	فصل هفتم: تقویم المپیک یونانی
۱۶۸	فصل هشتم: تقویم یهودیان
بخش سوم: اصول تطبیق تقویمها	
۱۷۳	فصل اول: چگونه با داشتن تقویمی، تقویمهای دیگر را به دست می آوریم
۱۷۴	طیلسانِ مضاعف
۱۷۸	روش استفاده از طیلسانِ مضاعف
۱۸۰	بسطِ تاریخ، در تبدیل هر تقویم به تقویم دیگر
۱۸۲	جمع تاریخ در تبدیل هر تقویم به تقویم دیگر
۱۸۷	طریقه ضرایب برای تبدیل هر تقویم به تقویم دیگر
۱۹۵	فرمول ویلسون (در تبدیل تقویمهای میلادی و هجری به یکدیگر)
۱۹۶	فرمول هارتنر
بخش چهارم: اصول و قواعد استخراج تقویم	
۱۹۹	فصل اول: روش استخراج تقویم
۱۹۹	روش استخراج تقویم هجری قمری
۲۰۰	تعیین مدخل سال قمری یا روز اول محرم
۲۰۷	استخراج مدخل تقویم جلالی
۲۱۲	روش استخراج تقویم شمسی
۲۱۵	اعداد ثابت ماههای شمسی
بخش پنجم: جداول تطبیق سالهای هجری شمسی با سالهای هجری قمری و میلادی	
۲۵۷	پی نوشتها
۲۷۱	واژه نامه
۲۷۶	منابع و مآخذ

پیشگفتار

در تحقیق و بررسی وقایع و حوادث تاریخی، از جمله چیزهایی که عمدتاً مورد سؤال واقع می‌شود «زمان» وقوع یا حدوث وقایع و حوادث می‌باشد. اغلب، قبل از اینکه از چگونگی وقوع یک واقعه سؤال کنند، می‌پرسند که «آن واقعه کی اتفاق افتاده است». باید متذکر شد که کلمات «کی»، «کجا» و «چگونه»، اساس مسائل و موضوعات تاریخی است؛ بنابراین، اگر «زمان» وقوع و حدوث مسأله‌ای روشن نباشد، تحقیقات ما ناقص و درک مسائل تاریخی آسان نخواهد بود و بدان می‌ماند که شخص از وقایع اساسی حیات خویش، نظیر تولد، اشتغال، ازدواج و غیره بی‌خبر باشد که در این صورت، شناسنامه‌ای که این موضوعات را معلوم نکند اسمی بی‌مُسَمّا خواهد بود. حال که ما معتقدیم «تاریخ هر ملت، در حکم شناسنامه و سند ملیت اوست»، بی‌توجهی به هریک از این موضوعات در واقع به بی‌اعتبار ساختن آن اسناد کمک خواهد کرد.

از زمانی که انسان تمدن خود را بنیان نهاد و نوشتن آموخت و خواست که از گذشته خود مطلع باشد و آیندگان را از حال خود و گذشتگان خویش باخبر سازد، به نگارش سرگذشت طولانی بشریت و نمایاندن تمدنهای بشری پرداخت و این اصل را احساس کرد که نیاز به مشخص کردن «زمان» وقایع و حوادث بر تمام مسائل برتری دارد؛ زیرا از این طریق است که قدمت و فاصله زمانی وقایع نسبت به یکدیگر مشخص و روشن می‌گردد. در حقیقت، درک این مسأله مهم اجتماعی و حل آن، حاکی از رشد فکری و وصول به مرحله‌ای تازه از مراحل تمدن، برای انسان بود که توانست با تفکر و تعقل خویش از سیر خورشید و ماه و طلوع و غروب آنها مفهوم زمانی «روز» و «ماه» را

کشف و از حرکت سیارات آسمان و تغییر آب و هوا و چهره گیاهان و درختان «سال» را عنوان کند و علم «زمان‌سنجی» و «تقویم‌نگاری» را که همان دانستن طریق محاسبه روز و ماه و سال است، پایه‌ریزی نماید.

بخشی از این کتاب، به بیان و توضیح چگونگی آشنایی انسان با این قضایا، حل مسائل مربوط به آن، کشف رموز طبیعت و استفاده از آنها جهت اختراع تقویم اختصاص دارد.

در مرحله بعد، وقتی به مرور زمان با رشد جوامع بشری، بنیان دولتها و ظهور ادیان و مذاهب، حوزه‌های سیاسی، قومی، ملی و دینی از هم تفکیک شدند، محتوای تقویم به عنوان وسیله‌ای برای ارائه ماهیت فرهنگی و سیاسی، با خودنمایی اقوام و ملیتها قرین‌گشت. پیدایش مراسم و سنن ملی و دینی و ارتباط آنها با تقویم و اختصاص هر روز یا هر ماه از سال به یکی از این موضوعات و برپایی مراسم خاص جهت زنده نگه داشتن و تجدید خاطرات غرورانگیز و افتخارآفرین ملی و یا انجام بموقع فرایض خاص دینی در اوقات معین از سال، موجب شد که به دقت و صحت تنظیم اوقات، توجه خاصی مبذول گردد. این موضوع که اساس دین در وقت‌شناسی است جهت انتقال این میراث فرهنگی به نسلهای آینده و استمرار و استحکام بخشیدن به ارکان فرهنگی، طرفداران هر یک از ادیان و اقوام را بر آن داشت تا علما و دانشمندان خود را در هر عصر در جهت ترتیب قوانین و تنظیم قواعد، به منظور تدوین چیزی که امروز به آن «تقویم» می‌گوییم به کار گیرند تا به اعتبار دقت و صحت در آن برای اشاعه فرهنگ و تمدن خویش در سطح وسیعی از جهان بهره‌های تبلیغاتی، مذهبی و سیاسی کسب نمایند.

در بخشی دیگر از این کتاب، گفتار ما در خصوص تقویمهایی است که به این منظور از قدیم‌الایام در عرصه گیتی در میان ملل و اقوام و صاحبان ادیان یافت شده‌اند. مقصود ما از این گفتار، ضمن بیان خصوصیات فرهنگی و جنبه‌های دینی و قومی آنها، تحقیق و اثبات این موضوع بوده است که: «در دین مبین اسلام، منظور غایی از تقویم، تشخیص مواقع خاص فرایض دینی و در رأس آن به مصداق آیه شریفه «يَسْأَلُونَكَ عَنِ

الْأَهْلِيَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ»^۱، مسأله «حج» می باشد که در تفسیر آن، غرض ترجیح مسائل معنوی بر مسائل دنیوی است و تقویم «قمری» بر اساس دین مبین اسلام به مصداق آیه «إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ...»^۲ و امثال آن صحیح ترین، دقیق ترین، علمی ترین و دینی ترین تقویمهاست. ما با الهام از این آیات، گفتارهایی را تحت عناوین «تقویم اسلامی هجری قمری»، «نسیء و حرمت آن در اسلام» و «نقش قمر در تعیین و تشخیص زمان و مقام آن در قرآن»^۳ با روش علمی تحقیق و مستند به اسناد و مدارک آورده ایم که هر یک آنها در نوع خود کم نظیر و موضوعاتی بکر می باشند که قضاوت در آن باره به عهده خواننده است.

بعضی از تقویمها مانند تقویم هجری قمری، هجری شمسی، میلادی و... که به مرور زمان، متأثر از جنبه های مختلف ملی و دینی در جوامع بشری پیدا شده اند، هنوز در جوامع مختلف به حیات خود ادامه می دهند و هر روز که می گذرد بنا بر خصوصیات که دارا هستند، بر اعتبار و اهمیتشان افزوده می گردد؛ اما بعضی از تقویمها به علی متروک گشته اند و تنها اشخاصی که با کتب قدیم و باستانی سروکار داشته و کارهای تحقیقی را دنبال کرده اند از وجود آنها باخبرند. یک محقق، بخصوص اگر مورخ باشد، نمی تواند خود را از اصول و مبانی این تقویمها بی نیاز بداند و آنها را بی ارج قلمداد کند و تاریخی را که ارائه داده اند به تقویمهای امروزی تبدیل نکند؛ زیرا در این صورت کارش بی پایه است و در عالم تحقیق با نقص بزرگی مواجه خواهد بود و از ارزش مساعی او خواهد کاست. به همین دلیل، در بخشی دیگر از این کتاب، مشخصات هر یک از این تقویمهای معمولی و متروک را با طریق تبدیل هر یک به دیگری و ارائه اصولی که از طرف دانشمندان نجوم و ریاضی در اعصار مختلف به کار گرفته شده است بیان داشته ایم، باشد

۱. بقره، ۱۸۸؛ «از تو، درباره ماههای نو می پرسند؛ بگو آن وقتهایی ست مردمان و حج را».

۲. توبه، ۳۶؛ «همانا تعداد ماهها در نزد خداوند، دوازده ماه در کتاب خداست...».

۳. جهت آگاهی از نسیء و نقش قمر ر.ک.: تقویم و تقویم نگاری در تاریخ از نگارنده و نیز: «نقش قمر در تعیین و تشخیص زمان و مقام آن در قرآن»، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد، شماره سوم، سال پانزدهم.

که با این کار خدمتی به محققان کرده باشیم.

از طرفی، باید توجه کنیم که تقویمها «نمودی» از فرهنگ جوامع خویشند و فرهنگهای جوامع بشری از محتویات تقویمهای آنان شناخته می‌شوند؛ بنابراین در تحقیقات تاریخی و فرهنگی، بررسی محتویات تقویم ملل، اصول و مبانی، سرگذشت و تاریخچه پیدایش آنها جهت وصول به این منظور ما را یاری می‌کند. همچنین تاریخچه هریک از این تقویمها که از تلاش انسانها در تعقیب مقاصد و اهداف دینی، ملی و فرهنگی خویش از روزگاران بسیار دور تا عصر حاضر سخن می‌گویند، در مقام خود حافظ و دربرگیرنده رازهایی است که رهبران و متفکران اقوام در تعقیب اهداف و مقاصد خویش از آنها استمداد جسته‌اند و با مطالعه آنها به این نتیجه می‌رسیم که مطالعه تقویمها، دستیابی به مسائل ملی و قومی و بخصوص آشنایی با فرهنگ اقوام را آسان می‌سازد و نتیجه دیگر اینکه: «مسائلی که به ریشه‌های اصیل اعتقادی و ایمانی متکی باشند در تحولات روزگار کمتر آسیب پذیرند» و تقویمهای موجود نشان‌دهنده آنند.

اقوام و ملل در طول تاریخ سعی داشته‌اند که تقویمهای خود را بر اساس و پایه اعتقادی خویش استوار سازند و بدان جنبه «تقدس» و نسبت «خدایی» بدهند، ما در بخشی دیگر از این کتاب سعی خویش را در روشن ساختن این موضوع به کار گرفته‌ایم. در خاتمه اشاره به این نکته نیز لازم است که تاکنون کتابی با این عنوان و با این محتوا به طور مستقل و جامع در کشور ما نگارش نیافته است و کارهای اشخاصی که در این قسمت از علوم کار کرده‌اند، فقط مربوط به بخشی از موضوعات گاهشماری است که ما در این کتاب هریک را در جای خود معرفی کرده‌ایم. امید است این مجموعه ناچیز قدمی دیگر در راه گسترش علم و دانش باشد.

و ما بنا من نعمة فمن الله

دکتر ابوالفضل نبئی